

Σύγχρονες προσλήψεις της δημοκρατίας: Η δημοκρατική αρχή στο έργο του Α.Μανιτάκη.

1. Στην σκιά του ελληνικού δημοκρατικού συνταγματισμού: οι δημοκρατικές απαιτήσεις και η συνταγματική μεταγραφή τους.

Η αναζήτηση του νοήματος της δημοκρατικής αρχής αποτέλεσε το θεμέλιο της ελληνικής συνταγματικής θεωρίας, αλλά και την βάση συνάρθρωσής της με τα λαϊκά κινήματα και τις διεκδικήσεις τους. Για πολλές δεκαετίες, η διαμάχη για το ποιος είναι ο φορέας της κυριαρχίας, το έθνος ή ο λαός, εξέφραζε μια βαθιά πολιτική διαίρεση και αντανακλούσε τις συγκρούσεις που αυτή γεννούσε: η φιλομοναρχική, συντηρητική παράταξη αναζητούσε στο έθνος το νομιμοποιητικό έρεισμα της αυταρχικής διακυβέρνησης που επέβαλλε, ενώ όσοι αγωνίζονταν να αποτελέσει η θέληση των πολιτών καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης των πολιτικών αποφάσεων και των δημόσιων πολιτικών, αναγνώριζαν ως πηγή της κρατικής εξουσίας τον λαό. Αυτή την θεσμικοπολιτική παρακαταθήκη αναδέχθηκε ο Α. Μανιτάκης και αυτήν προσπάθησε να εκσυγχρονίσει κανονιστικά και πολιτειολογικά, εντάσσοντάς την στις εξελίξεις που κλονίζουν το κράτος και την κυριαρχία του, που δυσκολεύουν την έκφραση, μάλιστα και την συγκρότηση των πολιτικών υποκειμένων και αναγορεύουν τους ισχυρούς οικονομικούς οργανισμούς σε ρυθμιστές των κοινωνικοπολιτικών σχέσεων.

Ωστόσο, η δημοκρατική αρχή δεν αποτέλεσε αυτοτελές αντικείμενο διαπραγμάτευσης στο έργο του, με εξαίρεση την μελέτη που αφιέρωσε στον αγαπημένο δάσκαλό του Α.Μάνεση¹, στην οποία παρουσιάζει την ιστορική γι'αυτόν σημασία της αντιπαράθεσης εθνικής και λαϊκής κυριαρχίας, αν και δεν αμελεί τον έλεγχο των ιστορικών και λογικών συνεπειών της σύγκρουσης. Ήδη σε αυτήν την μελέτη φαίνεται ότι ο Μανιτάκης αντιμετωπίζει την μάχη για το περιεχόμενο της δημοκρατικής αρχής ως μάχη μιας άλλης εποχής, πιο σωστά ως μια μάχη που έχει κριθεί: η πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας σηματοδότησε την επικράτηση των πολιτικών δυνάμεων που στήριζαν την λειτουργία μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας, το δε δημοψήφισμα του 1974 έβγαλε από το πολιτικό κάδρο τον βασιλιά, βασικό εκφραστή της αφηρημένης οντότητας του έθνους, που ανταγωνιζόταν τον λαό και τους αντιπροσώπους του, μη διστάζοντας να νοθεύσει τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Εξάλλου, το Σύνταγμα του 1975 κατοχύρωσε ρητά την δημοκρατική αρχή με την μορφή της λαϊκής κυριαρχίας και πλαισίωσε αποτελεσματικά την ενεργή παρουσία του λαού στα πολιτικά πράγματα. Οι συνταγματικές ρυθμίσεις για την ίδρυση των πολιτικών κομμάτων και την συμμετοχή στην δράση τους, η πληρέστερη προστασία των ατομικών και η ένταξη

¹Α. Μανιτάκη, «Η δημοκρατική αρχή στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση και οι λογικές και ιστορικές προεκτάσεις της», *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, 1994, σ. 337επ.

σημαντικών κοινωνικών δικαιωμάτων στον καταστατικό χάρτη αποτελούσαν ισχυρές εγγυήσεις για την απόλαυση της προσωπικής, συλλογικής και πολιτικής ελευθερίας.

Με την μεταπολίτευση, λοιπόν, οι συνθήκες που υποστήριζαν το κράτος των εθνικοφρόνων εξέλειπαν, το Κοινοβούλιο και γενικότερα οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί ενισχύθηκαν και δικαιώθηκε η προσήλωση της συνταγματικής θεωρίας στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Οι προσδοκίες για την εμπέδωση και την ανάπτυξη της δημοκρατίας ήταν μεγάλες, επειδή διαφαινόταν, μεταξύ άλλων, ότι η λειτουργία του πολιτεύματος θα στοιχιζόταν με τα θεμελιώδη συνταγματικά προτάγματα. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Μανιτάκης προσηλώνεται στην συμβολή της επιστήμης που υπηρετεί στην υπόθεση της δημοκρατίας, υποστηρίζοντας ότι βασικό γνώρισμα της ελληνικής συνταγματικής επιστήμης είναι ο δημοκρατικός χαρακτήρας της. Στο εναρκτήριο μάθημά του² αφιερώνει ειδικές σκέψεις για την πορεία του συνταγματικού δικαίου από την αντίληψη ότι φιλελευθερισμός και δημοκρατία συμπλέκονται στην άποψη ότι η πολιτική με την κοινωνική δημοκρατία είναι αλληλένδετες και, τέλος, στην συνεκτική επεξεργασία της δημοκρατικής ιδέας και την κανονιστική μεταγραφή της στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας με την ουσιαστική της έννοια³: υπό την τελευταία, ιστορικά και κανονιστικά πληρέστερη εκδοχή της, η δημοκρατική αρχή επιβάλλει *ο κυρίαρχος λαός να μην αποτελεί απλώς πηγή ή θεμέλιο της εξουσίας, αλλά να την ασκεί ο ίδιος*⁴.

Έτσι, η επικράτηση της ουσιαστικής έννοιας της δημοκρατικής αρχής αποτέλεσε για τον Μανιτάκη την αφετηρία των πολιτειολογικών αναζητήσεών του με στόχο να εκλεπτυνθεί το δέον και να ουσιαστικοποιηθεί το είναι της δημοκρατίας σε συνθήκες ομαλής λειτουργίας των κοινοβουλευτικών θεσμών. Τόσο η νομική παιδεία του, όσο και η εξοικείωσή του με την μαρξιστική σκέψη τον καθοδήγησαν να εξετάσει *τους όρους* που θα εξασφαλίζουν τον σεβασμό της αρχής από τους κυβερνώντες και θα στηρίζουν την πράξη των μελών της πολιτικής κοινότητας, ώστε η συμμετοχή τους να γίνει καθοριστική για την άσκηση της εξουσίας. Με άλλα λόγια, για τον Μανιτάκη, όπως η αποσαφήνιση του νοήματος της δημοκρατικής αρχής αποτέλεσε την κατάληξη μακρόχρονων αγώνων και λαϊκών κινητοποιήσεων, η ερμηνεία και εφαρμογή της προσκτώνται την θεσμικοπολιτική σημασία τους, εφόσον διασφαλίζουν τον περιορισμό της κρατικής αυθαιρεσίας και την πραγματική παρουσία των πολιτών στις πολιτικές διαδικασίες.

Τούτο τον οδηγεί να διερευνήσει τους παράγοντες *της αυτοτέλειας* του λαού ως φορέα της κυριαρχίας, καθώς και τους συντελεστές των διαδικασιών διαμόρφωσης και

²«Συνταγματικό Δίκαιο: ο λόγος της εξουσίας και ο αντίλογος του», *Αρμ.* 1985, σ. 1 επ.

³Ό.π., σ. 7-9

⁴ Α. Μάνεση, *Αι Εγγυήσεις Τηρήσεως του Συντάγματος II*, Θεσσαλονίκη- Αθήνα, εκδ. αφοι Π. Σάκκουλα, 1965, σ. 61 επ. και Α.Μανιτάκη, «Η δημοκρατική αρχή...», ό.π., σ. 341, 349

έκφρασης της βούλησής του, με αποτέλεσμα να εστιάσει καταρχάς το ενδιαφέρον του όχι στους κανόνες, αλλά στον θεσμικό σχηματισμό εντός του οποίου αυτός συγκροτείται και διεκδικεί την αυτοκυβέρνησή του. Το πολίτευμα, λοιπόν, ως οργανωμένο σύστημα δομών, αρχών και διαδικασιών λήψης των αποφάσεων είναι το υπέδαφος για την εμφάνιση του λαού και *το συνταγματικά οργανωμένο πολίτευμα συνιστά το υπόβαθρο του πολιτικού αυτοπροσδιορισμού του.*

Η ιστορική συγκυρία έμοιαζε ευνοϊκή για τούτη την ενασχόληση: το σχέδιασμα του πολιτεύματος στο Σύνταγμα του 1975 ανταποκρινόταν στα πρότυπα της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, τα κόμματα διαδήλωναν με κάθε τρόπο την θέλησή τους να συμβάλλουν στην ανάπτυξη του κοινοβουλευτισμού, ενώ η αγωνιστικότητα σημαντικών κοινωνικών ομάδων πρόβαλλε ως εγγυοδότης της πολιτικής ελευθερίας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Γι' αυτό και ο Μανιτάκης μελετά ένθερμα την συνταγματική διάρθρωση των θεσμών, στέκεται κριτικά απέναντι στα στοιχεία που θα μπορούσαν να αλλοιώσουν τον δημοκρατικό χαρακτήρα του κοινοβουλευτικού συστήματος⁵ και εμμένει στην δημοκρατική αποστολή του συνταγματικού δικαίου. Αναγνωρίζει, βέβαια, ότι οι κοινωνικές συγκρούσεις γεννούν αντιφάσεις τόσο σε πολιτικό επίπεδο, όσο και στην λειτουργία των θεσμών: θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι προσβλέπει σε αυτές, προκειμένου να διαφυλάσσεται το πολιτικό νόημα της δημοκρατικής αρχής. Μάλιστα, προσεγγίζει ορισμένες θεμελιώδεις αρχές, όπως για παράδειγμα την διάκριση των εξουσιών, υπό το πρίσμα της θεσμικής οργάνωσης της πολιτικής αντιπαράθεσης, συνακόλουθα της πραγμάτωσης της λαϊκής κυριαρχίας⁶.

Η πολύπλοκη και ραγδαία εξελισσόμενη πραγματικότητα δυσκόλεψε την διαχείριση των αντιφάσεων αυτών⁷ και ανέδειξε τα όρια του συνταγματικού δικαίου και γενικότερα της κανονιστικής σκέψης. Παρ' ότι η μεταπολίτευση αποτέλεσε μια μοναδική στην συνταγματική ιστορία της χώρας περίοδο ομαλού κοινοβουλευτικού βίου, η άρτια απεικόνιση του

⁵Βλ. ενδεικτικά «Ο χαρακτηρισμός του πολιτεύματος και οι σχέσεις προέδρου της Δημοκρατίας και πρωθυπουργού», *ΤοΣ*, 1982, σ. 370 επ., και Α. Μανιτάκη, *Ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του πολιτεύματος*, Αθήνα, Α.Σάκκουλα, 1996, σ. 101 επ.

⁶«Δεν είναι επομένως η διάκριση των εξουσιών απλώς ένα μέσο ορθολογικής οργάνωσης της κρατικής εξουσίας, αλλά και ένας μηχανισμός εξασφάλισης πολιτικής ισορροπίας σε ανταγωνιστικές κοινωνικές δυνάμεις και άρα ένα πεδίο καταγραφής των κοινωνικών συσχετισμών... [Με αυτή] επιδιώκεται και η μερική εξουδετέρωση των ταξικών και πολιτικών ανταγωνισμών που συγκλονίζουν την κοινωνία, ο περιορισμός και ο έλεγχος της παντοδυναμίας της λαϊκής θέλησης», «Συνταγματικό Δίκαιο: ο λόγος της εξουσίας και ο αντίλογος του», ό.π., σ. 4

⁷Έτσι, ήδη πριν από την πρόσφατη οικονομική και πολιτειακή κρίση, επισημαίνει δυσλειτουργίες στο πολίτευμα, μιλά ακόμη και για καταδολίευση του συντάγματος (βλ. μεταξύ άλλων «Η αναγκαιότητα της αναθεώρησης μεταξύ πλειοψηφικού κοινοβουλευτισμού και αναθεωρητικής συναίνεσης», *ΤοΣ*, 2007/1, σ. 3 επ., «Ο ελληνικός συνταγματισμός αντιμέτωπος με τον συναινετικό αναθεωρητισμό», www.poulantzas.gr), ενώ επίσης απέδωσε εγκαίρως βαρύτητα στους εξωτερικούς παράγοντες που επηρεάζουν το κράτος και την ανεξαρτησία του, βλ. για παράδειγμα τις ενδιαφέρουσες μελέτες του για το Σύνταγμα για την Ευρώπη και γενικότερα για την πολιτική ενοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

δημοκρατικού πολιτεύματος στον καταστατικό χάρτη δεν καθρεφτιζόταν πάντοτε στην συνταγματική πράξη. Οι υπερβάσεις ή και στρεβλώσεις των συνταγματικών προβλέψεων δικαιολογούν την «δημοκρατική απογοήτευση»⁸ του Μανιτάκη, αλλά μάλλον δεν εξηγούν την μεθοδολογική μεταστροφή του. Στόχος της επιστημονικής του προσπάθειας παραμένει η δημοκρατική συγκρότηση της πολιτείας, η προσέγγισή της όμως διαφοροποιείται: το πολίτευμα παύει σταδιακά να ανάγεται σε απαρχή και κατάληξη των ερμηνευτικών του προτάσεων και είναι οι αρχές που αποκτούν θεμελιωτική σημασία για την δημοκρατία. Αρχές που έχουν διαμορφωθεί μέσα από την πρακτική δημοκρατικών πολιτευμάτων και που επιβάλλεται να αποτελούν τα πρότυπα «οργάνωσης και λειτουργίας μιας ιδεατής πολιτικής κοινωνίας...ιδεώδες που πρέπει να εμπνέει και να καθοδηγεί τους συντακτικούς νομοθέτες και προς το οποίο οφείλει να τείνει κάθε κοινωνία»⁹.

Σε κάθε περίπτωση, τούτη η μεταστροφή δεν πρέπει να επισκιάσει την ευρύτερη συμβολή του Μανιτάκη στην πρόσληψη της δημοκρατικής αρχής: ερευνώντας τα χαρακτηριστικά της κυριαρχίας, ιδίως την μορφή και την οργάνωση του υποκειμένου της, εισφέρει σημαντικά στην κατανόηση της λαϊκής κυριαρχίας ως θεμελίου της αυτοκυβέρνησης όχι πια καθεμιάς πολιτικής κοινότητας, αλλά των συμπορευόμενων λαών της Ευρώπης. Εξάλλου, η ανάδειξη της θέσης ότι στην δημοκρατική αρχή εμπερικλείεται η κοσμικότητα ως συστατικό της στοιχείο, συντείνει στην διαμόρφωση εγγυήσεων του συλλογικού αυτοπροσδιορισμού σε μια περίοδο όπου ισχυρές οικονομικές και θρησκευτικές μονάδες συναγωνίζονται για την επιβολή μιας «φυσικής» ή μιας «θεϊκής» εξουσίας αντίστοιχα¹⁰.

2. Πριν από το κράτος και απέναντι σε αυτό: ο λαός αυτοτελής φορέας της κυριαρχίας.

Η συνταγματική αναγνώριση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας και η μετάθεση της προσοχής στις προϋποθέσεις της εφαρμογής της, οδήγησαν τον Μανιτάκη να αντιπαρατεθεί με τον νομικό θετικισμό, ειδικότερα με τον κλάδο του που αναγνωρίζει το νομικό πρόσωπο του κράτους ως φορέα της κυριαρχίας. Αξιοποιώντας την σκέψη του Α. Μάνεση, δείχνει ότι

⁸ «Τι το κύριον της πολιτείας [και τι το τέλος εκάστης κοινωνίας] εστίν», *Αρμ.* 2008, σ. 543.

⁹ «Η Αθηναϊκή Δημοκρατία ως παράδειγμα αυτοπροσδιορισμού του πλήθους μέσω της αυτοκυβέρνησης του Δήμου», *Τιμητικός Τόμος για τον Ι. Μανωλεδάκη*, ΙΙΙ, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2007, σ. 44.

¹⁰ Έτσι, με αφορμή το ζήτημα της αναγραφής του θρησκευόμενου στις αστυνομικές ταυτότητες (*Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος-Έθνος στη σκιά των ταυτοτήτων*, Νεφέλη, Αθήνα, 2000) ανέδειξε τον σαφή θεσμικό διαχωρισμό της πολιτικής από την εκκλησιαστική εξουσία, καθώς και την σημασία της θρησκευτικής ουδετερότητας του ελληνικού κράτους, που απορρέει από την καταστατικά προστατευόμενη θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 13 Συντ.). Περαιτέρω, οι σκέψεις του σχετικά με τις σχέσεις που πρέπει να διατηρούν η κρατική με την εκκλησιαστική δικαιοταξία, ενισχύουν τον προβληματισμό σχετικά με την θεμελίωση της σύγχρονης δημοκρατίας στην οργάνωση ενός πεδίου πολιτικής αντιπαράθεσης όπου καθέννας, ανεξάρτητα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ή τις κάθε είδους πεποιθήσεις του που προστατεύονται δικαίως, μετέχει ισότιμα και χωρίς καταναγκασμούς, βλ. «Η θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους σε μια πλουραλιστική (και πολυπολιτισμική) κοινωνία», *constitutionalism.gr*.

τούτη η θεώρηση ρέπει προς την νόθευση της δημοκρατικής αρχής που επιτάσσει η κυριαρχία να ανήκει στον λαό ως συγκεκριμένη οντότητα.

Πραγματικά, το κράτος, ο ισχυρός και αποτελεσματικός αντίπαλος του έθνους, που διαφιλονίκησε την ύπατη εξουσία στο εσωτερικό της πολιτικά οργανωμένης κοινωνίας και έδωσε υλική υπόσταση στο υποκείμενο της κυριαρχίας, *εξελίχθηκε σε εχθρό του λαού*: διεκδικώντας την κυριαρχία ως κατηγορημά του, καθιστά τον λαό απλό όργανο του νομικού του προσώπου και υποβαθμίζει το νόημα και την πολιτική εμβέλεια της λαϊκής κυριαρχίας¹¹.

Εντούτοις, λαός και κράτος είναι ιστορικά και κοινωνιολογικά αλληλένδετα: «Λαός δεν νοείται έξω από το κράτος, στο πλαίσιο του οποίου συγκροτείται και δρά. Και δεν νοείται κράτος που δεν είναι οργανωμένο νομικά, που δεν έχει μορφοποιηθεί σε νομικό πρόσωπο»¹². Για τον λόγο αυτό και για να διασφαλιστούν οι συνθήκες μορφοποίησης της αυτοτελούς και εντελούς υποκειμενικότητας του πρώτου, επιβάλλεται να προσδιοριστούν οι όροι της συνύπαρξής τους.

Η ιστορική πραγματικότητα αποτελεί μια σταθερή αφετηρία για την παραπάνω αναζήτηση. Αν σε ορισμένες χώρες της Δυτικής Ευρώπης η ανάγκη καθυποταγής της αυτοκρατορικής εξουσίας ή διατήρησης της πολιτειακής ενότητας¹³ ενδυνάμωσαν την παραδοχή ότι «μια απρόσωπη και αφηρημένη ενότητα την οποία ενσαρκώνει το κράτος ως οργανωμένο νομικό πρόσωπο» είναι φορέας της κυριαρχίας, η περίπτωση της Ελλάδας αποκαλύπτει την πορεία της δημοκρατικής θέσμισης στην νεωτερικότητα: ο επαναστατημένος λαός συγκροτήθηκε σε «Εθνική Συνέλευση» και, με την θέσπιση συντάγματος, διακήρυξε την ανεξαρτησία του, προσέδωσε πολιτική φυσιογνωμία στην κοινότητα που ίδρυε και καθόρισε τις θεμελιώδεις αρχές της λειτουργίας της. Ένα υποκείμενο *πραγματικό*, ικανό πάντως να αναπαραστήσει, να ενσωματώσει τους συμβολισμούς που εξασφαλίζουν την ταυτότητα και την συνοχή ενός αυτόνομου πολιτικού οργανισμού, ξεχώρισε την κοινωνία από το πεδίο άσκησης της εξουσίας και δημιούργησε την κρατική μορφή. «Δεν είναι το εθνικό κράτος που προηγήθηκε ιστορικά και γέννησε αργότερα το πολίτευμα της δημοκρατίας ...Είναι η εθνική επανάσταση που δημιούργησε στο όνομα του Έθνους το εθνικό κράτος με σκοπό να στεγάσει την εθνική και λαϊκή κυριαρχία. *Η δημοκρατία γέννησε στην Ελλάδα το κράτος και όχι το κράτος τη δημοκρατία*»¹⁴.

Αν και θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η ιστορική προτεραιότητα του λαού έναντι του κράτους συνιστά ακόμη μια ελληνική εξαίρεση, η προσέγγιση του Μανιτάκη της

¹¹ «Η δημοκρατική αρχή...», ό.π., σ. 342

¹² Ο.π., σ. 343

¹³ Με την Γερμανία και την Ιταλία να χρησιμεύουν αντίστοιχα ως παράδειγμα καθεμιάς κατηγορίας, *ibid.*

¹⁴ «Τι το κύριον της πολιτείας ...», ό.π., σ. 345, η υπογράμμιση του συγγραφέα.

αποδίδει το καθολικότερο ενδιαφέρον της. Δείχνει τον τόπο, την βάση της πολιτειακής συγκρότησης όταν αυτή προσλαμβάνει την κρατική μορφή, καθώς και την νομιμοποιητική λειτουργία του δόγματος της νομικής προσωπικότητας του κράτους: *ο σχηματισμός όλων των κρατών στηρίζεται στην ανάδυση των λαών τους και στην άρθρωση του αιτήματος της αυτοκυβέρνησης, αν και η μετάβαση από την απολυταρχία στο φιλελεύθερο πολίτευμα υπήρξε δύσκολη ή αντιφατική*¹⁵. Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο, η θεωρία της νομικής προσωπικότητας συγκαλύπτει τις κοινωνικές συγκρούσεις, διευκολύνοντας την επιβολή της βούλησης των κυρίαρχων τάξεων ως βούληση μιας αφηρημένης, ιδεολογικοπολιτικά ουδέτερης και απόμακρης από τον οικονομικό ανταγωνισμό οντότητας.

Ο σεβασμός, άρα, της δημοκρατικής αρχής συνδέεται με την απόρριψη του παραπάνω δόγματος και την παραδοχή ότι κράτος και λαός αποτελούν «δυο ενότητες» καθεμιά από τις οποίες είναι θεματοφύλακας μια διαφορετικής έκφρασης της κυριαρχίας: το πρώτο διαθέτει την πρωτογενή εξουσία που σηματοδοτεί και εγγυάται την ανεξαρτησία του¹⁶ και την δυνατότητά του να αναχθεί σε πεδίο πραγμάτωσης της λαϊκής κυριαρχίας¹⁷. Η ικανότητα όμως εξουσίας και αποτελεσματικού καταναγκασμού στο εσωτερικό του κράτους, η δύναμη να αποφασίζει κανείς σε πρώτο και τελευταίο βαθμό για την πολιτική διεύθυνση της χώρας απονέμεται από το Σύνταγμα στον λαό και ανήκει σε αυτόν¹⁸.

Ο λαός, που μορφοποιείται στο εσωτερικό του κράτους και ανάγεται σε συστατικό του στοιχείο, που αποκτά την υποκειμενικότητά του μέσα από τις ιδεολογικοπολιτικές αντιπαραθέσεις και τις συγκρούσεις συμφερόντων που τον διατρέχουν, πρέπει να μπορεί να «αντιτίθεται και αντιπαρατίθεται προς την κρατική εξουσία»¹⁹, ώστε η δημοκρατική αρχή να αναπτύσσει πραγματικά την κανονιστικότητά της: Το γεγονός ότι το κράτος- νομικό πρόσωπο εκδίδει τις πράξεις εξουσίας και εξασφαλίζει το κύρος και την ικανότητα αποτελεσματικής επιβολής τους, δεν επαρκεί για την νομιμοποίησή τους. Η αναγωγή στην θέληση της αυτοτελούς συλλογικότητας λαός προσδίδει και ουσιαστική ισχύ σε όλες τις αποφάσεις που ρυθμίζουν την κρατικά οργανωμένη κοινωνική συμβίωση, εμπλουτίζοντας την τυπική εγκυρότητά τους. Με άλλα λόγια, η αναγνώριση του λαού ως υποκειμένου

¹⁵ Έτσι, η συγκρότηση του ιταλικού κράτους, ανεξάρτητα αν αυτό ιδρύθηκε ως βασίλειο, υπήρξε καρπός μιας επαναστατικής διαδικασίας μέσω της οποίας πραγματώθηκε η ιδέα της πολιτικής ενοποίησης της Ιταλίας. Η παρουσίαση του Risorgimento, του εθνικού και δημοκρατικού κινήματος που, μέσα από εξεγέρσεις και τον πόλεμο κατά της Αυστρίας, οδήγησε στην ίδρυση του ιταλικού κράτους, απαιτεί ιδιαίτερη μελέτη. Εδώ επισημαίνεται απλώς ότι και στην Ιταλία η σχέση της δημοκρατίας και κράτους ακολούθησε ιστορική φορά ανάλογη με αυτή της Ελλάδας.

¹⁶ «Η δημοκρατική αρχή...», σ. 344

¹⁷ «Πόλις που δεν είναι ελεύθερη, είναι υπόδουλη, δεν είναι κυρίαρχη ούτε αυτόνομη και δεν μπορεί να έχει δημοκρατικό πολίτευμα ούτε ελεύθερους πολίτες. Η Πόλις δημοκρατείται μόνον όταν η ίδια είναι ανεξάρτητη, δηλαδή αυτοδύναμη οικονομικά και μη εξαρτημένη από άλλες πόλεις», «Η Αθηναϊκή δημοκρατία...», σ. 54

¹⁸ «Η δημοκρατική αρχή...», ό.π.

¹⁹ Ο.π.

μετατρέπει την θέλησή του σε στοιχείο «οργανωτικό και μάλιστα συστατικό» της πολιτικής εξουσίας²⁰, ουσιαστικοποιεί την δημοκρατία σε εθνικό επίπεδο και ανοίγει την προοπτική αποσύνδεσής της από το κράτος, η σταδιακή έκπτωση του οποίου θέτει σε κίνδυνο την αυτοκυβέρνηση των λαών²¹.

3. Οι πολιτικές και κοινωνικές συσσωματώσεις και η σχέση του «πραγματικού» λαού με τον κυρίαρχο.

Η παραδοχή ότι ο λαός είναι φορέας της κυριαρχίας και ότι ως ενεργός εκφραστής της δικαιούται να διαμορφώνει όλες τις κρατικές αποφάσεις θέτει το ερώτημα του προσδιορισμού της έννοιάς του και του καθορισμού του εύρους της τελευταίας. Η εγκοίτωση των κοινωνιολογικών χαρακτηριστικών του λαού στην νομική πρόσληψή του αποτελεί το πρώτο μέλημα του Μανιτάκη: «Ως λαός, φορέα με τη νομική έννοια του όρου, της κυριαρχίας, θα πρέπει να νοήσουμε το σύνολο των ενεργών πολιτών είτε αυτοί ενεργούν ως άτομα, ut singuli, μέλη της κοινότητας -φορείς ίσου ποσοστού κυριαρχίας- είτε εκληφθούν ως σύνολο, ut universi...ο λαός, με την νομική έννοια του όρου ασκεί [την κυριαρχία] είτε όταν δρα συλλογικά, ως εκλογικό σώμα, είτε όταν τα μέλη του δρουν ατομικά, ως πολίτες, ασκώντας τα πολιτικά τους δικαιώματα είτε, τέλος, όταν ασκούν ομαδικώς ατομικά δικαιώματα συμμετέχοντας στην πολιτική διαδικασία»²².

Μέσα από αυτόν τον νομικό ορισμό, ο κυρίαρχος λαός παύει να αντιμετωπίζεται αφηρημένα και ανθρωπόμορφα, να προσωποποιείται²³, να εμφανίζεται ως πηγή μιας ενιαίας πλασματικής βούλησης και συγκροτείται με τρόπο που καθιστά ουσιαστική την συμμετοχή του στις πολιτικές εξελίξεις. Πρόκειται για μια συστηματική προσπάθεια να διαφυλαχθεί η πρωταρχικότητα της λαϊκής θέλησης προς την οποία πρέπει να συμμορφώνονται όλα τα κρατικά όργανα και ταυτόχρονα η δυνατότητα του λαού να την αναμορφώνει, να την επικαιροποιεί και να υπαγορεύει συστηματικά το περιεχόμενο των πολιτικών αποφάσεων. Έτσι, η φαινόμενη ενότητα του λαού αναγνωρίζεται ως στοιχείο της ταυτότητας του

²⁰ Ο.π., σ. 345

²¹ Βλ. αμέσως πιο κάτω

²² «Η Δημοκρατική αρχή...», σ. 347.

²³ Η προσωποποίηση του λαού, αναγκαία για την επίτευξη της καταστατικής ενότητας του κράτους και για την νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας, αποτελεί αντικείμενο κριτικής από τον Μανιτάκη. Υπογραμμίζοντας την εικονικότητά της, δείχνει πως αυτή «ισοπεδώνει κοινωνικές διαφοροποιήσεις, αποσιωπά συγκρούσεις και εμπεριέχει τα σπέρματα μιας πολιτικής μονολιθικότητας, η οποία καταλήγει να δικαιολογεί στο όνομα της λαϊκής κυριαρχίας ακόμη και αυτήν την κρατική αυταρχικότητα διαμέσου της παντοδυναμίας της κυβερνητικής πλειοψηφίας», *ibid*, σ. 351-352. Συνακόλουθα, για να αναχαιτίσει τις ολιγαρχικές τάσεις που υπνώττουν στο αντιπροσωπευτικό πολίτευμα προτείνει, κατά την πρώτη τουλάχιστον περίοδο του έργου του, την πλουραλιστική ανασυγκρότηση του λαού, ώστε να εξασφαλίζεται η σταθερή παρουσία του στην διαχείριση των πολιτικών πραγμάτων, να μην μπορεί η εκάστοτε κυβερνητική πλειοψηφία να εμφανίζεται ως αυθεντικός εκφραστής της θέλησής του και να υφαρπάξει την κυριαρχία του.

δημοκρατικού συστήματος και προϋπόθεση της συνοχής του²⁴, εισάγονται όμως οι συνταγματικοί όροι της σταθερής επαναδιαπραγματεύσεώς της και διαρκούς αναμόρφωσης της ισορροπίας στην οποία αυτή στηρίζεται²⁵.

Πρώτα από όλα, λοιπόν, εξετάζονται οι συνθήκες που πλαισιώνουν και καθοδηγούν την διατύπωση της λαϊκής θέλησης, όταν αυτή εκφράζει πρωταρχικά την κυριαρχία, δηλαδή όταν το εκλογικό σώμα καλείται να αναδείξει τα μέλη του αντιπροσωπευτικού σώματος ή τους εκπροσώπους της χώρας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ή τα όργανα της δημοτικής και περιφερειακής αυτοδιοίκησης. Με αυτές τις διαδικασίες πραγματώνεται η δημοκρατική αρχή και μέσα από αυτές το πολυσύνθετο κοινωνικό σύνολο επιδιώκει τον αυτοπροσδιορισμό του. Η άρθρωση της βούλησης του εκλογικού σώματος και η ισότιμη συμμετοχή των πολιτών στον σχηματισμό της είναι προϊόν της ελεύθερης λειτουργίας και της δυναμικής αντιπαράθεσης των πολιτικών κομμάτων: «Ένεργητικά υποκείμενα της λαϊκής κυριαρχίας» και «ζωντανά κύτταρά» της²⁶ μετατρέπουν τον λαό από μάζα ατόμων σε ένα οργανωμένο σύνολο ομάδων που διαλέγονται, αντιπαρατίθενται, μετέχουν σε ιδεολογικοπολιτικές συγκρούσεις και διεκδικούν να μετουσιώσουν τα συμφέροντά τους σε γενικό συμφέρον.

Άλλωστε, εφόσον τα κόμματα επιτελούν τον ρόλο τους ως οργανωτές και διαμεσολαβητές της λαϊκής θέλησης, ο κυρίαρχος τείνει να συμπέσει με τον πραγματικό λαό: «Ο λαός υπάρχει και δρα δια των κομμάτων...Η αναγωγή, άρα, στην λαϊκή θέληση, ως νομιμοποιητική συνιστώσα της πολιτικής εξουσίας, δεν ισοδυναμεί με αναγωγή στη θέληση ενός αποκλειστικά κόμματος, έστω και αν συμβαίνει να εκφράζει τη θέληση της πλειοψηφίας του εκλογικού σώματος, αλλά με αναφορά στο σύνολο των κομμάτων, στο κομματικό σύστημα συνολικά». Η πλουραλιστική και ταυτόχρονα συνεκτική υποκειμενικότητα του λαού διαμορφώνεται μέσω της ανάπτυξης και της αντιπαράθεσης των πολιτικών κομμάτων, με τα οποία συνυφαίνεται εργαλειακά²⁷, με αποτέλεσμα να λειτουργεί η διαλεκτική και ζωτική για την δημοκρατία σχέση πλειοψηφίας- μειοψηφίας²⁸.

Ωστόσο, ο κίνδυνος να μετεξελιχθούν τα κόμματα από όχημα μιας σταθερής επικοινωνίας της κοινωνίας με το κράτος σε διάυλο επιβολής των αποφάσεων των εξουσιαζόντων και από

²⁴ Ibid, σ. 352

²⁵ Με εμφανή την επίδραση του Α.Μάνεση που αμφισβητούσε σταθερά τον πλασματικό χαρακτήρα της ενότητας του λαού και πρώτος παρεισήγαγε τις ταξικές συγκρούσεις στην νομική σκέψη.

²⁶ Ibid, σ. 355

²⁷ Με την έννοια ότι τα πολιτικά κόμματα δεν αντιμετωπίζονται ως αντιπρόσωποι του λαού, αλλά ως «εργαλείο[υ] με την βοήθεια του οποίου δραστηριοποιείται ή ενεργοποιείται η λαϊκή θέληση και προωθούνται διαδικασίες λαϊκού ελέγχου της πολιτικής εξουσίας και συμμετοχής στην άσκηση της με απώτερο στόχο την εξασφάλιση μιας στενής σχέσης, μιας διαρκούς επικοινωνίας της εξουσίας με τη λαϊκή βούληση και μιας ουσιαστικής επαφής του κράτους με την κοινωνία» Ibid, σ. 350

²⁸ Αναγόμενος και στην σκέψη του Kelsen, ο Μανιτάκης υπογραμμίζει ότι η αρχή της πλειοψηφίας είναι ένας διαδικαστικός κανόνας με ουσιαστικό περιεχόμενο «που υπηρετεί τις αξίες της ελευθερίας και της ισότητας» και προσδίδει ουσιαστική νομιμοποίηση στις πολιτικές αποφάσεις.

πυλώνες της θέλησης του εκλογικού σώματος σε δυνάστες του λαού, δεν είναι αμελητέος. Για τον λόγο αυτό, ο Μανιτάκης διερευνά και άλλες θεσμικές παραμέτρους ικανές να προσδώσουν στην συλλογικότητα λαός πλουραλιστικά χαρακτηριστικά. Η άσκηση όσων ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων και ελευθεριών διαθέτουν πολιτική σημασία²⁹ αναδεικνύεται σε κρίσιμο συντελεστή οργάνωσης της πολιτικής κοινωνίας ως «ενοποιημένη[ς] πολλαπλότητα[ς]»³⁰.

Στην ίδια δε κατεύθυνση, συνταγματικό θεμέλιο αποδίδεται σε καθεμιά δράση που συντελεί στην συμμετοχή του λαού στα πολιτικά πράγματα. Δεν είναι το σύνταγμα, που με την αναγνώριση των δικαιωμάτων καθορίζει τις αντιδράσεις του λαού, αλλά οι αυθόρμητες εκδηλώσεις του κοινωνικού συνόλου που διεκδικούν την μεταγραφή τους σε πολιτικό λόγο και σε πράξη με θεσμική σημασία: «Το ισχύον Σύνταγμα είναι ανοικτό σε κάθε άλλη οργανωμένη μορφή συμμετοχής του λαού στην εξουσία... Η δημοκρατία είναι ένα ανοικτό στην λαϊκή θέληση πολιτεύμα χάρη στο ανοικτό δημοκρατικό κύκλωμα μεταξύ λαού και κρατικής εξουσίας που εγκαθιδρύεται συνταγματικά»³¹.

Η πολυαρχική σύνθεση του λαού αναγορεύεται σε συστατικό στοιχείο της δημοκρατικής αρχής που μετατρέπεται σε ανοιχτή ρήτρα, δεδομένου ότι επιβάλλει η βούληση του κυρίαρχου να διαμορφώνεται μέσα από την αντιπαράθεση των συγκρουόμενων συμφερόντων και αντιλήψεων, που με την σειρά της θα συναρμολογεί θεσμοθετημένες και άτυπες μορφές διαπάλης, ικανές να καθορίζουν αποτελεσματικά το περιεχόμενο των κρατικών πράξεων.

4. Αντιπροσώπευση ή παράσταση; Ο δήμος ως εκφραστής του λαού.

Η παρεισαγωγή της πληθυντικότητας λαού στην ουσιαστική έννοια της δημοκρατικής αρχής εν μέρει μόνον απαντά στις κρίσιμες απορίες του αντιπροσωπευτικού συστήματος, που σήμερα εμφανίζεται, από ορισμένους τουλάχιστον, ως αντίπαλος της δημοκρατίας. Καταρχάς, η κρίση της αντιπροσώπευσης, που ενδημεί από τον Μεσοπόλεμο, φαίνεται να έχει προσλάβει υπαρξιακή διάσταση στα πολιτεύματα του 21^{ου} αιώνα: τα κόμματα, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, τα κινήματα αδυνατούν να εκφράσουν και να θέσουν σε αντιπαράθεση συμφέροντα και διαφορετικές αντιλήψεις, να οργανώσουν συγκρούσεις με πολιτικό νόημα και να διατυπώσουν τους όρους εφικτών και ταυτόχρονα ευρύτερα αποδεκτών συμβιβασμών. Έτσι, συχνά η βούληση του λαού ελάχιστη επίδραση αναπτύσσει στην διεύθυνση των δημόσιων υποθέσεων και η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών γίνεται τυπική. Επιπλέον, η παγκοσμιοποίηση έχει εξασθενήσει το κράτος και ανέδειξε νέες μορφές εξουσίας, απρόσιτες σε- και ανέλεγκτες από τους εξουσιαζόμενους. Σε ό,τι αφορά

²⁹ «Η δημοκρατική αρχή...», σ. 348

³⁰ «Η αθηναϊκή δημοκρατία...», σ. 50

³¹ «Η δημοκρατική αρχή...», σ. 348-349.

την κατανόηση, ιδίως όμως τον σεβασμό της δημοκρατικής αρχής, οι παραπάνω εξελίξεις ανακινούν κλασσικές διερωτήσεις, την ίδια στιγμή που το ενεργό υποκείμενό της, ο λαός αναζητά πεδίο για να μορφοποιηθεί για να διεκδικήσει την άσκηση της κυριαρχίας.

Ένας από τους κοινούς τρόπους του συνταγματικού δικαίου είναι η παραδοχή, ότι η ύπατη πολιτική εξουσία ανήκει στον λαό με την ευρεία έννοια του όρου, αλλά ότι η θέλησή του διατυπώνεται από τα μέλη του που διαθέτουν πολιτικά δικαιώματα, κυρίως από το εκλογικό σώμα που συμμετέχει στις εκλογές όλων των βαθμίδων και αναδεικνύει το αντιπροσωπευτικό σώμα. Ο παραπάνω δυισμός, διευκολύνοντας την μετάθεση της εξουσίας λήψης των πολιτικών αποφάσεων στο Κοινοβούλιο και δι' αυτού στην κυβέρνηση, νοθεύει την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Μάλιστα, η διάθλαση, ορθότερα η στρέβλωση της λαϊκής θέλησης μοιάζει δομικό χαρακτηριστικό του αντιπροσωπευτικού συστήματος, καθώς η «δημιουργία κομμάτων ευρείας λαϊκής βάσεως απειργάσθη την σύγχυσιν της ιθυνούσης την πολιτικήν εξουσίαν θελήσεως εντός ευρύτερου ή στενωτέρου πολλακίς κύκλου, του της κομματικής οργανώσεως... Η κοινοβουλευτική δημοκρατία απέβη, κατά το μάλλον ή ήττον κομματικών κράτος (Parteistaat)»³². Ο κίνδυνος εγκατάστασης μιας «ολιγαρχικής», «αριστοκρατικής» ακόμη και «ολοκληρωτικής» δημοκρατίας³³ είναι ορατός.

Για να αποτραπεί ο κίνδυνος αυτός, οι «πατέρες» του ελληνικού συνταγματικού δικαίου, διατύπωσαν μεταπολεμικά την θεωρία της πολιτικής εντολής-πλαίσιο³⁴, σύμφωνα με την οποία η εκλογή δεν εξαντλεί το περιεχόμενό της στην ανάδειξη των προσώπων, αλλά ενσωματώνει την *θεσμική δέσμευση* των εκλεγομένων να εφαρμόζουν το πρόγραμμα με βάση το οποίο εκλέχθηκαν, να σέβονται την πολιτική κατεύθυνση που χάραξε το εκλογικό σώμα με την επιλογή του κόμματος τους. Η ελεύθερη εντολή, που επιτρέπει στους βουλευτές να βούλονται αντί των εκλογέων τους, εξελίσσεται: κατά πρώτο λόγο διασφαλίζει την ανεξαρτησία των αντιπροσώπων έναντι των ψηφοφόρων τους, με την έννοια ότι οι τελευταίοι

³² Αλ. Σβώλος, «Προβλήματα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας», του ίδιου, *Νομικά μελέται II*, Αθήνα, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου, 1958, σ. 249-250.

³³ Από την πρόδρομη προσέγγιση των Χ. Άρεντ (*Les Origines du totalitarisme*, Paris, Broché, 2002, πρώτη έκδοση 1951), Ζ.Λ. Ταλμόν (*Les origines de la démocratie totalitaire*, Calmann-Lévy, Paris, 1966) και την διεισδυτική θεώρηση του Γ.Ανιόλι (*Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας*, Επίκουρος, Αθήνα 1972) μέχρι τις σύγχρονες προσπάθειες κατανόησης της εξέλιξης του αντιπροσωπευτικού συστήματος στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης θέσμησης (απολύτως ενδεικτικά, J.-P. Le Goff, « Naissance et développement de la démocratie post-totalitaire », *Revue du MAUSS*, 2005/1 (n° 25), σ. 55 επ., J. Solchany, « Le problème plus que la solution : la démocratie dans la vision du monde néolibérale », *Revue de philosophie économique*, vol. 17, no. 1, 2016, σ. 135 επ.), η εγκατάσταση μιας αυταρχικής, ακόμη και ολοκληρωτικής διακυβέρνησης αναγνωρίζεται ως εγγενής ροπή της σύγχρονης δημοκρατίας

³⁴ Για το δημοκρατικό νόημα της πολιτικής εντολής, βλ. Α.Μάνεση, *Αι Εγγυήσεις Τηρήσεως του Συντάγματος II*, σ. 69 επ., 189 επ., Συνταγματικόν Δίκαιον, Πανεπιστημιακά Παραδόσεις, Τόμος Α', Θεσσαλονίκη, 1968, σ. 374, Δ. Τσάτσου, *Συνταγματικό Δίκαιο Β', Οργάνωση και λειτουργία της πολιτείας*, Αθήνα, Α.Σάκκουλα, 1993, σ.90 επ. και την συνεκτική επεξεργασία των απόψεων τους από την Π. Φουντεδάκη, *Βουλή των βουλευτών ή των κοινοβουλευτικών ομάδων; Οι θεμελιώδεις αρχές του κοινοβουλευτικού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α. Σάκκουλας, 1993

δεν έχουν την ευχέρεια να τους ανακαλέσουν, να θέσουν τέλος στην θητεία τους ή να τους υποχρεώσουν να συνταχθούν με κάποια από τις απόψεις που διατυπώνονται στο Κοινοβούλιο. Επίσης, όμως, ενσωματώνει την εξουσιοδότηση των εκλογέων, που αναθέτουν στους βουλευτές την υλοποίηση των εξαγγελιών τους όπως αυτές διατυπώθηκαν σε προτάσεις μέσα από την εκλογική, ευρύτερα την πολιτική αντιπαράθεση. Με δυο λέξεις, στο ελληνικό συνταγματικό δίκαιο, η κρίση της αντιπροσώπευσης αντιμετωπίστηκε ως ζήτημα ενίσχυσης των δεσμών του εκλογικού σώματος με τα μέλη του Κοινοβουλίου και θεσμικής θωράκισης της θέλησής του, ώστε από αυτήν να αντλούν νόημα οι πολιτικές αποφάσεις και περιεχόμενο οι δημόσιες πολιτικές.

Ο Μανιτάκης αναδέχθηκε την πρόκληση να επεξεργαστεί την δύσκολη αυτή ερμηνευτική προσέγγιση να αποκρυσταλλώσει το ουσιαστικό περιεχόμενο των σχέσεων λαού και εκλογικού σώματος, εκλογικού σώματος και των εκλεγμένων αντιπροσώπων του. Στην πρώτη περίοδο του έργου του, λοιπόν, υποστήριξε, ότι ο λαός διατηρεί με το εκλογικό σώμα μια εργαλειακή σχέση, όμοια με αυτή που τον συνδέει και με τα πολιτικά κόμματα. Επιφορτισμένοι με την διατύπωση της θέλησης του κυρίαρχου, οι εκλογείς δεν λειτουργούν ως εκπρόσωποί του, αλλά ως εκφραστές των προτιμήσεων και των εντολών του³⁵.

Οι λογικές συνέπειες της παραπάνω παραδοχής αναπτύσσονται σε περισσότερα επίπεδα. Καταρχάς επιβεβαιώνεται το εύρος των εξουσιών του εκλογικού σώματος, δεδομένου ότι «ο λαός ως κυρίαρχος, δύναται να θέλει ο,τιδήποτε αρκεί να το θέλει», σεβόμενο πάντοτε τα όρια του Συντάγματος. Ουδείς νομιμοποιείται, πόσο μάλλον οι κυβερνώντες να υποδείξουν τις «ορθές» ή έστω τις περισσότερο «αποδεκτές» επιλογές στο εκλογικό σώμα, με διαφορετική διατύπωση, *το εκλογικό σώμα έχει την εξουσία να στρέψει την διακυβέρνηση καθεμιάς χώρας σε οποιαδήποτε κατεύθυνση αποφασίσει*. Κατά δεύτερο λόγο, πρέπει να οργανώνεται η σταθερή παρουσία του λαού στην διαχείριση των δημόσιων πραγμάτων, ώστε η βούλησή του να επικαθορίζει τις πολιτικές αποφάσεις³⁶

Οι ιστορικές εξελίξεις, ωστόσο, δυσκόλεψαν ακόμη περισσότερο την πραγμάτωση της δημοκρατικής αρχής. Η «ιστορική παρακμή του κράτους»³⁷ οδηγεί τον Μανιτάκη να διαπιστώσει τον παραμερισμό της έννοιας «λαός» και να αναζητήσει νέους όρους για την εξασφάλιση της αυτοκυβέρνησης. Αντιμέτωπος τόσο με την παγκοσμιοποίηση, όσο και με την πρόοδο της πολιτικής ενοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αποκρούει την ιδέα να

³⁵ Βλ. υποσ. 27

³⁶ Μάλιστα, ο Μανιτάκης αποδέχεται ρητά αυτή την δεύτερη συνέπεια, υπογραμμίζοντας ότι «Η ουσία της συνταγματικής διακήρυξης της δημοκρατικής αρχής έγκειται, άρα, στο γεγονός ότι οργανώνεται η διαρκής επικοινωνία μεταξύ πολιτών και πολιτικής εξουσίας και διασφαλίζονται οι προϋποθέσεις μιας ισότιμης και ελεύθερης συμμετοχής των πολιτών στη διαχείριση των δημόσιων πραγμάτων», «Η δημοκρατική αρχή...», σ. 349.

³⁷ «Η Αθηναϊκή δημοκρατία...», σ. 45-46, «Τι το κύριον...», σ.545

αναχθεί η «αχανή[ς], ανεργάτιστη και ατομοποιημένη ‘κοινωνία των ευρωπαϊών πολιτών’»³⁸ σε έδρα της κυριαρχίας. Στην δε απαίτηση του ευρωπαϊκού ιερατείου «να απαρνηθούν οι λαοί της Ευρώπης τον εαυτό τους, τη συντακτική εξουσία τους να αυτό-προσδιορίζονται εσαεί ως λαοί ενωμένοι και συντεταγμένοι»³⁹, αντιτάσσει το αίτημα συγκρότησης των εθνικών Δήμων, που ασκώντας την κυριαρχία τους μόνον αυτοί μπορούν να συγκροτήσουν μια πολιτική Ευρώπη που θα νομιμοποιείται «να φέρει ακέραιο τον τίτλο της Δημοκρατίας»⁴⁰.

Η προσφυγή στην έννοια του δήμου ως υποκατάστατο αυτής του λαού δείχνει, σε μια πρώτη ανάγνωση, να ολοκληρώνει τη προσπάθεια, το σύνολο των μελών της πολιτικής κοινότητας να αναγνωρίζεται ως φορέας της ύπατης εξουσίας, συνακόλουθα ως νόμιμος διαμορφωτής όλων των πολιτικών εξελίξεων. Στο σημείο αυτό, η αναγωγή στην αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία παρέχει χρήσιμα επιχειρήματα, ιδίως επειδή δεν επιχειρείται η μεταφορά ενός προτύπου, αλλά η συναγωγή κανόνων που θα «μεταγλωτιστούν στη γλώσσα των συγχρόνων» και θα στηρίξουν την οργάνωση και λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Ο δήμος, διηγείται ο Μανιτάκης, είναι «το πλήθος των πολιτών που μετέχει ενεργά στα κοινά, το σύνολο των πολιτών που δραστηριοποιούνται στα κοινά. Ο δήμος ενεργεί όχι στο όνομα του πλήθους, αλλά ως πλήθος εν συνελεύσει. Αποτελεί την ενοποιημένη, ενεργό και δραστήρια παρουσία του πλήθους. Υπάρχει χάριν του πλήθους που είναι πραγματικά κυρίαρχος. Μεταξύ πλήθους και δήμου υπάρχει σχέση ταυτότητας και όχι αντιπροσώπευσης.»⁴¹. Αυτός ο δήμος, που ιστορικά εμφανίστηκε πριν από το κράτος και επέβαλλε την παντοκρατορία του χωρίς την συνδρομή οποιουδήποτε έξωθεν ή άνωθεν μηχανισμού, προτείνεται να ανασυσταθεί στις παρούσες συνθήκες και να διεκδικήσει την αυτοκυβέρνησή του, ώστε να εξασφαλιστεί ο αυτοπροσδιορισμός των ευρωπαϊκών λαών, που στην σύγχρονη πραγματικότητα επιτελούν τον ρόλο του πλήθους.

Επειδή δε μαζί με το κράτος από το πολιτικό προσκήνιο αποχωρεί και το σύνταγμα που σχεδιάζει το πολίτευμα και παρέχει θεμέλιο στην κυριαρχία, η βάση συγκρότησης του μετανεωτερικού δήμου μετατοπίζεται: από τον καταστατικό χάρτη, που υπήρξε προϊόν επαναστάσεων και μακρόχρονων αγώνων, που εγκοίτωσε τις λαϊκές διεκδικήσεις για πολιτική συμμετοχή και κοινωνική δικαιοσύνη, μετατίθεται σε αρχές και κανονιστικές αξίες με οικουμενική απήχηση και διαχρονική ισχύ. Συνακόλουθα, η πολιτειακή πραγματικότητα παύει να αποτελεί την αφετηρία και την κατάληξη των νομικών προσεγγίσεων, που πρέπει να απορρέουν από γενικά αποδεκτά, αναλλοίωτα προτάγματα. Είναι η αυτονομία και η ισονομία

³⁸ «Τι το κύριον...», σ. 546.

³⁹ Ο.π.

⁴⁰ Ο.π., σ. 547, «Τι το κύριον...», σ. 546.

⁴¹ «Η Αθηναϊκή δημοκρατία...», σ. 47

που συγκροτούν τον ιδεατό τόπο στον οποίο «ο δήμος εγκαθιστά τον εαυτό του θεσμοθέτη, θεσπίζει δηλαδή ο ίδιος την αυτονομία του»⁴², η οποία πάντως συνίσταται στην εξουσία του να διοικεί με νόμους και δικαστικές αποφάσεις.

Τούτη η μεταβολή στην σκέψη του Μανιτάκη δεν είναι αμελητέα. Η αυτοθέσμιση του δήμου δια των αρχών ανατρέπει την σχέση του με τον «πραγματικό» λαό, που και αυτός με την σειρά του τείνει να προσδιοριστεί κανονιστικά: «Ο Δήμος κρατεί σε μια πολιτεία, όταν το πλήθος δεν είναι πάνω από τους νόμους -ή με όρους σημερινούς- όταν είναι μεν κύριον της πόλης αλλά ασκεί την κυριαρχία του δια των νόμων, όταν οι νόμοι γίνονται τελικά κυρίαρχοι»⁴³. Η ιδέα ότι συνεκτικός δεσμός της πολιτικής κοινότητας είναι η υπαγωγή των μελών της σε κοινούς νόμους, προϊόντα μιας διαβούλευσης ικανής να επιτρέψει τον ορθολογικό προσδιορισμό του γενικού συμφέροντος, παραγκωνίζει την έντονη συνταγματική παρότρυνση⁴⁴ για πραγματική συμμετοχή των πολιτών στα κοινά, για άσκηση ουσιαστικής επιρροής στις πολιτικές αποφάσεις. Με δυο λόγια, η δημοκρατία για να λειτουργήσει, πρέπει να υψώνει αναχώματα απέναντι στον λαό, που από την φύση του (;) παρασύρεται από τις κολακειές των δημαγωγών και μπορεί να οδηγήσει το πολίτευμα σε εκφυλισμό⁴⁵.

Η ταύτιση της κυριαρχίας με την εξουσία ψήφισης νόμων ορθολογικά θεμελιωμένων επικαθορίζει αναγκαστικά την σχέση του δήμου με τους αντιπροσώπους του και οριοθετεί τις ευχέρειες του. Σε αυτή την κατεύθυνση, με ένα ύστερο κείμενο, γραπτή απόδοση εισήγησής του σε ημερίδα του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων, ο Μανιτάκης επιχειρεί την αποκάθαρση «της θεωρίας της λαϊκής κυριαρχίας και της δημοκρατικής αρχής από όσα πολιτικά παράσιτα εμφιλοχώρησαν στην διάρκεια της μυθοποιημένης πολιτικής λατρείας της»⁴⁶. Γι'αυτό αναθεωρεί την άποψη ότι το σύνταγμα διαρρυθμίζει την «πολιτική εντολή-πλαίσιο» και υποστηρίζει ότι η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας επιβάλλει η Βουλή και η κυβέρνηση να αναζητούν «το γενικότερο μακροπρόθεσμο συμφέρον της χώρας»⁴⁷, όπως βέβαια αυτές το αξιολογούν, μακριά όμως από την επίδραση των ψηφοφόρων τους.

Η εντολή, συνεπώς, που συνδέει τους εκλογείς με τους εκλεγόμενους είναι και πρέπει να παραμείνει ελεύθερη, προκειμένου οι κυβερνώντες να μην υπάγονται σε δεσμεύσεις, να

⁴² Ο.π., σ.56.

⁴³ Ο.π., σ. 52-53.

⁴⁴ Δεν είναι μόνον τα ατομικά δικαιώματα, όπως η ελευθερία της έκφρασης ή τα δικαιώματα συλλογικής δράσης, που διαθέτουν πολιτική σημασία. Η αναγνώριση των κοινωνικών δικαιωμάτων αποτυπώνει την βούληση του συντακτικού νομοθέτη να εξασφαλίσει την δυνατότητα των κοινωνικών ομάδων και τάξεων να μετέχουν στην διαμόρφωση των δημόσιων πολιτικών και να τις κατευθύνουν. Αν ο κίνδυνος του κορπορατισμού επιβάλλει την συνάρθρωση στην πράξη των αρχών του κράτους δικαίου και του κοινωνικού κράτους, ο φόβος μιας απρόβλεπτης λαϊκής ετυμωγορίας δεν δικαιολογεί την θεσμική εξουδετέρωση της δεύτερης.

⁴⁵ Ο.π., σ. 52.

⁴⁶ Α. Μανιτάκη, «Η λαϊκή κυριαρχία ως λαϊκή εντολή και η διδασκαλία του Μάνεση», www.constitutionalism.gr, σ. 6.

⁴⁷ Ο.π., σ. 11.

μπορούν να αποκλίνουν από το πολιτικό τους πρόγραμμα και να αποκρούουν τις απόπειρες των κοινωνικών ομάδων, όταν αυτές επιχειρούν να επηρεάσουν τις δημόσιες πολιτικές. Μάλιστα, για να ενισχύσει το επιχείρημα του, αναφέρεται σε *συνταγματική υποχρέωση της κυβέρνησης και της λαϊκής αντιπροσωπείας να διερμηνεύουν ελεύθερα το γενικό συμφέρον*, δεδομένου ότι το σύνταγμα δεν προβλέπει απλώς ότι οι εξουσίες προέρχονται από τον λαό, αλλά και ότι υπάρχουν υπέρ αυτού και του έθνους.

Η μεταστροφή αυτή ανατρέπει το στιβαρό εγχείρημά του να δομήσει την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας ως σύνολο κανόνων που στηρίζουν ένα κύκλωμα σταθερής επικοινωνίας κυβερνώντων και κυβερνωμένων. Μαρτυρά επίσης και αλλαγή μεθοδολογίας⁴⁸, μια επιβεβαίωση της υπεροχής του κανονιστικού στοιχείου στην σκέψη του. Εξηγείται όμως από το πάθος του για το συνταγματικό πολίτευμα και την συνταγματική δημοκρατία: Διαπιστώνοντας τις δυσκολίες πραγμάτωσης της δημοκρατικής αρχής, τις αδυναμίες των πολιτικών δρώντων να εξασφαλίσουν τον σεβασμό της, την διάβρωση των θεσμών από ένα πελατειακό κομματικό σύστημα, αναζητά εγγυήσεις για την αυτοκυβέρνηση των λαών-δήμων και για την πολιτική συμπόρευσή τους σε ένα διεθνές περιβάλλον εντεινόμενων ανισοτήτων. Οι αντιφάσεις της πράξης τον ωθούν να στρέψει τις προσδοκίες του για την προστασία της δημοκρατίας στον ορθό λόγο και στον ανοιχτό διάλογο. Πιστεύει, ότι μέσα από την πρακτική τους θα παραχθεί η πολιτική συνείδηση των μελών του κοινωνικού συνόλου και θα βρεθεί νομιμοποιητικό θεμέλιο για τις «αντιστάσεις κατά των διακρίσεων και της εκμετάλλευσης»⁴⁹. Δείχνει όμως να παραμελεί το γεγονός, ότι το «σκάνδαλο της δημοκρατίας»⁵⁰ συνίσταται στην αδυναμία προσδιορισμού μιας αρχής, έστω κάποιων κανόνων από τους οποίους να απορρέουν οι θεμιτές επιλογές των κυβερνώντων. Η απομάκρυνση του «πραγματικού» λαού από την διακυβέρνηση, καθιστά την διαχείριση των κοινών υποθέσεων υπόθεση των πολιτικών ελίτ, που δικαιολογούν την ευρύτατη εξουσία τους με την ανάδειξή τους από ένα εκλογικό σώμα που διαρκώς συρρικνώνεται.

⁴⁸ Δεν είναι τυχαίο, ότι για να στηρίξει την άποψη ότι το Σύνταγμα διαρρυθμίζει την ελεύθερη εντολή, επικαλείται την θέση του Μάνεση πως «ο λαός ως το ανώτατον όργανον του κράτους δεν είναι κατά κυριολεξίαν κυρίαρχος αλλ' ασκεί ωρισμένας αρμοδιότητας ως συμβαίνει με όλα τα κρατικά όργανα τα οποία δεν εκφράζουν κρατικήν θέλησιν παρά μόνον εντός των ορίων του Συντάγματος», *Εγγυήσεις II*, σ. 88. Όμως ο Μάνεσης απομακρύνθηκε ρητά από αυτή την θέση, ενώ, όπως εκτίθεται πιο πάνω, ο Μανιτάκης στήριξε αρχικά πρόσληψη της δημοκρατικής αρχής στην κριτική αντιμετώπισή της.

⁴⁹ «Η Αθηναϊκή δημοκρατία...», ό.π., σ. 64.

⁵⁰ Βλ. J. Rancière, «*Démocratie, république, représentation*», *La haine de la démocratie*, (διευθ. J. Rancière), La Fabrique Editions, 2005, σ. 58 επ.

